

Ел фасыллары.

АЛТЫН КӨЗ

Сары төс — көз төсө. Сары төс — сагыш төсө, дилэр. Сагышлы шул ул көз.

Кояшлы көннөрдө бакча, парк, урманнар алтынга манчылгандай була. Юкка гына көзнө алтын димилэр. Алтын көзгө багышлап күпмө шигырьлэр, жырлар, картиналар ижат ителгән! (Син кайсыларын беләсең?) Син дә бу матурлыкны альбом битенә төшереп кара әле. Буяуларыңны әзерлә. Сары буяу гына житәрме? Юк шул, сары төс тә, кызыл төс тә кирәк. Әле зәңгәр дә, яшел дә кирәк икән. Башыңны күтәр: ачык күк йөзөндә һәр яфракның үз төсө, кара, соры, шәмәхә «сипкелләренә» кадәр ялт итеп күрөп тора! Бар икән чуарлык, бар икән хозурлык! Табиятнең шушы шатлыклы мизгелен күрөп, тоеп калырга тырыш.

Бу — көз башы. Көннөр кыскара. Сизелерлек салкынайта. Күк йөзөн авыр болытлар каплап ала. Менә иртәдән яңгыр сибәләргә тотына. Кайбер көннө иренеп кенә сибәләгән яңгыр кичкә кадәр туктамый. Салкын жыл исә, көн караңгылана. Ә иртән ялт итеп кояш чыга. Күк йөзө шундый зәңгәр, шундый саф! Жир өстенә, ак жәймәдәй булып ап-ак томан сузылып яткан. Салкын. Жәйгә төсөн жуйган үләннөрдә энәдәй нечкә боз кисәкләре күрөнә. Кырау төшкөн. Ак томаннар арасыннан, кызыл түгәрәк булып, кояш күтөрелә. Ул үзөнөң тансык нурлары белән жирне жылытырга тырыша. Акрын гына томан тарала.

Үләннөрдә чык тамчылары жемелди. Агач яфраклары тагы да саргайган, миләш, баланнар тагы да кызарган төслө. Әйтерсең бар да бәйрәмчә бизәнгән. Елгадагы су чиста, салкын зәңгәр төскә кергән. Һава бик саф һәм салкын. Тын, бәллүр кебек үтә күрәнмәле бу көннөргә «әбиләр чуагы» диләр. Борыңгы заманнардан ук әбиләр чуагы көзнөң иң матур, иң әйбәт вакыты санала. Жәйгә жылы кире кайткандай була.

Кояш жир өстен элеккечә үк жылытырга тырышса да, барыбер көз көзлеген итә. Һава көннән-көн салкыная бара. Гадәттә, 23 сентябрьгә жылы көннөр үтеп бетә. Көн белән төн озынлыгы тигезләшкән бу көннө «көзгә көн-төн тигезлегә көнө» диләр. Көннөр бик тиз кыскара бара. Октябрь аенда гына да көн озынлыгы 2 сәгать 20 минутка кими.

Яфракларның төслөрө шундый матур, ачык, якты вакыты. Бар дөнъяны алтынга манып, ялтырап кояш чыга, ул да булмый, салкын яңгыр ява башлый. Усал, ачы көзгә жыл, яфракларны ботақларыннан өзеп алып, әллә кайларга очыртып алып китә. Сары, кызыл, көрән, шәмәхә яфраклар, һавада берәз тирбәлеп очканнан соң, жай гына жиргә яталар. Агачлар ялангач кала. Алтын көз үтеп тә китә...

Сентябрь

Үзе белән алтын көз ияртеп, сентябрь килде. Бакча-парклар, урманнар, әрәмәлекләр дә сары, кызыл, алсу һәм башка төсләргә кереп, чуарланып калдылар.

Алтын көз!.. Болай әйткәндә без табигатьтәге тышкы буяу-бизәкләрне генә күздә тотмыйбыз, әлбәттә. Көзнең алтынлыгы, аның кадере, барыннан да бигрәк, көзгә муллык белән билгеләнә.

Көзгә байлыкның шактый өлешен әле басулардан, җиләк-җимеш, яшелчә бакчаларыннан җыеп алырга кирәк. Бу яктан караганда, сентябрь дә, август кебек үк, асыл хужалыгында бик җаваплы ай булып санала. Элекке җирле календарьда хәтта аның исеме дә «ашлык сугу ае» дип аталган. Гадәттә, сентябрь уртасына көзгә чәчүне һәм башка күп кенә кыр эшләрен тәмамларга тырышканнар. Бәрәңгә һәм кайбер яшелчәләрен җыеп алу гына берәз соңгарак калдырылган.

Сентябрь дәвамында табигать эзлекле төстә көзгә күчә. Кояшның җылысы инде күзгә күренеп кими бара. Ай ахырында җил-яңгырлар ешай.

Октябрь

Көз фасылының икенче ае — октябрь башланды. Халык телендә елның бу мизгелен кара көз дип тә йөртәләр. чөнки табигать инде үзендәге яшеллекне төмам жуйды диярлек. Кырларда игеннәр урылды. Туңга сөрелгән басу өсләре дә күптән каралып калдылар. Урамнарны, юлларны көзгә пычрак каплады.

Житмәсә, әле октябрь — яктылыкка да шактый ярлы ай. Дөрес, елдагы иң кыска көннәр декабрьга туры килә, ләкин ул вакытта аяз көннәр күбрәк була, көн яктысына кар яктысы да өстәлә. Октябрьдә исә һәрвакыт диярлек болытлы, томанлы; көннәр аеруча сүрән, караңгы. «Көзен таң атып өлгерми, кич була», — дип юкка гына әйтмәгәннәр шул.

Ачы жыллар исә. Гана температурасы һаман төшә бара. Аерым елларда октябрь суыклары хәтта -20°C ка да житә.

Беренче кар һәрвакыт күңелгә сафлык, сөнеч хисе алып килә. Әмма октябрь кары, гадәттә, озак ятмый.

Календарь буенча ноябрь көзнең соңгы ае булып исәпләнә. Ә безнең якларда ул еш кына кыш башы. Салкын көннән-көн көчәя, кар бөртекләре оча. Алар, ак күбәләкләр сыман, өй түбәләренә, агач ботакларына төшеп утыралар. Утыралар да юкка чыгалар.

Бу ай өчен һава шартларының шактый ук тотрыксыз булуы, жыл-яңгыр, юеш кар, томанлы-буранлы көннәр хас. Халыкта «ноябрьдә бер болыттан кар да явар, яңгыр да явар» дигән сүз бар. Һаваның температурасы түбәнәя бара. Көзге пычрактан тигезле-тигезсез булып калган жир өсте салкыннарда шыкырдап ката. Елга-күл өсләренә дә суык «балтасыз-тактасыз күпер» салып куя. Безнең якларда елга-күлләрнең боз белән каплануы 14—22 ноябрьләргә туры килә. Шушы ук вакытта диярлек, кар да ныклап ята.

Ноябрь башындагы тотрыксыз һава торышына карап тормыйча, кырларда, урманнарда, болыннарда булып калырга ашыгыгыз. Жир әле кар белән капланмаган; тун да, киез итек-ләр дә киеп торасы юк, авыр чаңгылар өстерәү дә кирәкми.

КЫШКЫ ТӨСЛЭР

Әкрен генә кыш килә. Елга-күлләрне тундырып, басу-кырларны карга күмеп, әкияттәге кебек, бер төн эчендә ул көмеш сарай сала. Бер көн иртән уянып китәсең дә, төрәзәгә карап, хәйран каласың. Бөтен тирә-як ап-ак. Ул аклыктан ниндидер яктылык бөркелгән кебек. Сулыктар көзгедәй ялтыраган боз белән капланган. Үсемлекләр тирән йокыга талган. Салкыннар, бураннар вақыты, кыска көннәр, озын төннәр вақыты житкән.

Бер караганда, кышкы төсләр бик гади кебек: кар — ак, күк — зәңгәр, агачлар — кара. Кышның башын, уртасын, ахырын бүлеп күрсәтү дә кыен төсле. Шулай да игътибар белән күзәтик әле.

Төрле елда кыш төрлечә килә. Бик иртә килсә, ноябрь башларында ук килеп житә. Соңга калса, декабрьның икенче яртысында гына кыш башланды дияргә мөмкин.

Кыш башында кояш бик аз жылыта. Аның төсе кура жиләге кебек кып-кызыл. Көн уртасында да ул горизонттан югары күтәрелми. Үзе гел болытлар артына яшеренә.

Ә болытлар, авыр булып, түбәннән агылалар. Күк йөзе тонык, сүрән. Әле генә кар явып үтә, шул арада көчле салкыннар жепшек көннәр белән чиратлаша. Көн жылынып китсә дә, кызыгы юк: аяк асты юеш, пычрак. Жир өсте аклыкаралы. Кинәт тундырып жибәрә. Көннән-көн салкынайта. Бар дөнъяны сафландырып, ап-ак йомшак кар ява.

Иң кыска көн — 22 декабрь килеп житә. Бу — кышкы кояш торгынлыгы көне. Моннан соң көннән-көн иртәрәк яктырачак, караңгылык соңрак төшәчәк. Кышның төп өлеше башлана гына әле. Кояш торган саен горизонттан югарырак күтәрелә, күбрәк яктырта. Кору салкын көннәрдә ул матур божралар белән бизәлә. Алар һавадагы боз кристалларының кояш нурларында чагылуыннан барлыкка килә. Күк йөзе якты, аксыл-күгелжем төстә. Көмеш төсле ялтыраган кар юрганы күзләрне чагылдыра. Сары, яшел, зәңгәр, кызыл очкыннар булып, кар кояшта ялтырый. Агачлар бәскә төрөнгән, әйтерсең, төрле төсләргә кереп жемелдәүче киёмнәрен киеп, бәйрәмгә әзерләнгәннәр. Жепшек көннәрдә кар инде эреми, бары тик юешләнә, авырая, сылана гына. Кар атышып уйнарга, кар шәһәрләре төзәргә, кардан сыннар ясарга менә дигән материал! Кыш сиңа скульптор, архитектор һәм художник рольләрендә булырга да мөмкинлек бирә.

Кояшлы аяз көннәр салкын җилләр, карлы бураннар белән чиратлаша. Кышның бу төп өлеше февраль башына, зур песнәк сайравына кадәр дәвам итә.

Ә менә песнәк сайрап жибәрсә, белеп тор: кышның соңгы чоры башлана. Бу чорны сурәтләү өчен күбрәк зәңгәр төс чаткылары кирәк. Агачлардан төшкән күлгәләр дә зәңгәр, кар көртләре дә күкселләнәп киткән. Күк йөзе дә көннән-көн зәңгәрләнә бара, болытлар да инде соры түгел, аксыл өемнәр булып йөзәләр. Кояш тагын да югарырак күтәрелә, аның жылытуыннан агач төпләрендә кечкенә чокырлар хасил була. Көннең озайганы яхшы сизелә. Кояшлы көннәрдә түбәдә яткан карлар эри башлый, тамчы тама. Салкын һавада бу тамчылардан ялтырап торган матур боз сөңгеләре барлыкка килә. Көндөз кояшта йомшарып киткән кар өсте төнгә салкында боз булып ката.

Ләкин кыш әле бирешми. Зәһәр суыклар да, көчле бураннар да буласы бар әле. Кышның соңгы чоры март урталарына кадәр дәвам итә.

Декабрь

Елның иң соңгы — уникалче ае ул декабрь. «Декабрь елны тәмамлый, кышны башлый» диләр халыкта. Чыннан да кыш декабрьдән башланамы? Метеорологлар, кыш безгә ноябрь аенда ук килә, диләр. Ә фенологлар, барлык елга-күлләр туңып беткәч кенә кыш килеп җитә, дип саныйлар. Астрономнар исә, кыш 22 декабрьдән башлана, диләр. Кояшның төш вакытындагы биеклеге берничә көн үзгәрешсез калганлыктан, 22 декабрьне «кояш торгынлыгы көне» дип атаганнар. Кышкы кояш торгынлыгын борынгы халыклар ел саен бик зурлап, тантаналы төстә билгеләп узганнар. Мондый бәйрәм татарларда «Нардуган» дип йөртелгән. Елның иң кыска көннәре шушы вакытка туры килә. Декабрьдә көн озынлыгы 7 сәгатькә кадәр кыскара. 22 декабрьдә кояш — җәйгә, кыш суыкка борыла, диләр. Дөрестән дә, алда әле чатнама суыклар, котырган бураннар буласы бар. Ләкин кыска көннәрнең вакыты бетә. 23 декабрьдән башлап көннәр озая башлый. Бу айда кыш җиребезгә тәмам урнашып җитә. Төнъяктан исүче салкын җилләр һаваны көннән-көн суыта. Кайчакта һаваның температурасы 30° С тан да түбән төшә. Андый суыкларны «төкерек җиргә төшмәлек» яисә «гармунсыз биетә торган» диләр.

Сулыкларны каплап алган боз калыная, ныгый бара. Балалар рәхәтләнеп тимераякта шуалар. Олылар да, юлларын кыскартып, бер шикләнмичә, боз өстеннән йөриләр. Ә Идел, Кама, Вятка кебек зур елгаларда боз өстеннән кешеләр генә түгел, хәтта машиналар да йөри. Кышкы боз ышанычлы. Елга-күлләрдәге боз өстенә балыкчылар сибелә. Бораулары белән бозны тишеп, алар балык тота башлыйлар. Декабрьдә чуртан, алабуга, кушбашлар, шамбы шәп элгә. Балыклар һава торышына бик сизгер. Көчле суыкларда һәм салкын җилләр искәндә балык чиртми, диярлек.

Декабрь аенда безнең урманнарда куян, төлке, кабан дунгызы, поши аулау дәвам итә. Ау сезоны ноябрь аенда ук ачыла. Урман һәм аучылык хужалыклары, кайсы җәнлекне күпме ауларга мөмкинлеген исәпләп, аучыларга *лицензия* (рөхсәт кәгазе) бирәләр. Тәҗрибәле аучылар кардагы җәнлек эзләрен ак кәгаздән укыгандай, бик җиңел таныйлар.

Декабрь — күп кенә кошлар һәм җәнлекләр өчен шактый авыр вакыт. Чөнки бөтен җан ияләрен туендырып торучы җир кар астында калган. Урман хужалыгы хезмәткәрләре бу вакытта пошиләр һәм куяннар өчен усак агачлары кисеп аударалар. Көртлекләр һәм урман тавыкларын орлыклар белән, кабаннарны имән чикләвеге, бәрәңге һәм чөгәндәр белән, кыр кәҗәләрен печән һәм яфрак себеркеләр (миллекләр) белән сыйлыйлар. Менә дигән урман ашханәсе!

Жәйге һәм көзгә чор белән чагыштырсаң, авылларда кыш көне эш калмаган сыман. Ләкин бу һич тә алай түгел. Барлык мал-туар абзарда. Аларны ашатасы да, эчертәсе дә, асларын җыештырасы да бар. Кайбер терлекләр кыш көне балалый. Яңа туган бозауларны, бәрәннәрне салкыннан да, авырулардан да сакларга, аеруча тырышып тәрбияләргә кирәк. Басуларда да эш җитәрлек. Басуларда кар тота башларга вакыт, кырга тирес чыгарырга, киләсе ел уңышын кайгыртырга кирәк.

Һәр яңа ел гыйнвардан башлана. Гыйнвар — кышның икенче ае, кыш уртасы. Инде көчле салкыннар да, котырган бураннар да шаккатырмый. Табигать, кар юрганына төрөнөп, тынычланып калган сыман. Тукай әйтмешли «Жир йоклый тыныч, күрөп тәмле төш».

Салкыннан аяк астында кар шыгырдый; чәчлөргә, керфеклөргә бәс куна, авыздан пар чыкканы күренә. Аяз көндө күк йөзө зәңгәр, кичен анда якты йолдызлар яна. Салкын. Төнъяктан салкын һава килгәндә, температура минус 40—45 градуска кадәр төшөргә мөмкин.

Көннәр озынрак һәм яктырак була бара. Башта бу сизелми дә. Ай ахырына таба гына көн озынлыгы сөгәт ярымга арта. Кояш көннән-көн югарырак күтәрелә һәм күктә озаграк тора. Ә күк йөзө зәңгәрләнә бара.

Урман эче бөтенләй тынып калган чак. Агач ботакларындагы кар мендәрләренә кагылсаң, ак тузанга чумасың. Тирә-як әкияттәгедәй матур. Асылташлар кебек төрлө төслөргә кереп, кар ялтырый. Кар өстендә — жәнлек эзләре. Ләкин үзләрен күрермен димә. Кайсысы кышкы йокыга талган, кайсысы кышкы киёмнән булганга күренми — урман бөтенләй тынып калган кебек. Ләкин игътибар белән күзәтсәң, тукран, үрмәләч кебек кошларны очратырга була. Алар, агач кайрылары астына яшеренгән бөжәкләрне, аларның личинкаларын эзләп ашыйлар, шуның белән урманнарда зур файда китерәләр. Урман тавыклары, көртлекләр, суерлар да үзләренә азык табалар. Кайчакта урманда аларны да очратырга була.

Игенчеләр гыйнварда алдагы ел уңышын кайгырта башыйлар; язгы һәм жәйге эшләр өчен техника ремонтлау башлана. Фермалардан басуларга тирес чыгаралар, терлекчеләр йорт хайваннарын тәрбияли.

Февраль

Февраль — кышның соңгы ае. Башка айлардан аермалы буларак, февральдә көннәр саны кимрәк. Гыйнварның көне кыска, февральнең ае кыска, ди халык.

Һава торышы ягыннан ул гыйнвардан әллә ни аерылмый. Күз ачкысыз бураннар, битләрне чөметтереп ала торган суыклар — бу айда гадәти күренеш. Кайбер көннәрдә һава температурасы -35 градуска кадәр төшә. Кар катламы арта бара. Кайбер көннәрдә томан төшә, юлларда бозлавык була. Февральдә кар көртләренең иң биек, иң зур вакыты. Көндезләрен кояш берәз жылыта башлый. Кар өсте эреп, йомшарып китә. Төннәрен салкынайта, кар өсте бозланып ката. Өй түбәләреннән боз сөңгеләре сузыла.

Февраль — каршылыклар ае. Бу айда кыш яз белән көрәшә. Февраль кояшы көннән-көн югарырак күтәрелә. Ул инде күбрәк яктырта: ай буена көн озынлыгы 2 сәгатькә арта. Халыкча әйтсәк, «декабрьдә көн — чыпчык адымы, гыйнварда — карга адымы, февральдә ат адымы кадәр озыная».

15 февральдә кыш белән яз очраша, дип санаганнар. Шушы көндәге һава торышына карап, язның нинди булачагын чамалаганнар. Жөпшек булса, яз иртә килер һәм жылы булыр, кар яуса, яз озак һәм яңгырлы булыр, салкын булса — яз да салкын булыр, дигәннәр.

Кошларның үз-үзләрен тотышлары үзгәрә. Тукраннар, барабан каккандай, агач шыкылдаталар, тын урманда үрмөләч сызгыруы, чыелдыкның көмештәй жыры ишетелә. Күктә козгыннар, бер-берсе белән куышып, уйнаклап оча башлыйлар. Хәтта ала карга һәм чәүкәләрнең дә очышлары, тавышлары үзгәрә. Песнәкләрнең язгы жырлары көннән-көн ачыграк, матуррак яңгырый. Бу — күп кенә жәнлекләрнең парлашу вакыты.

ЯЗЛАР НИЧЭУ БУЛА?

Язга хас төп төслөр — ачык зэңгэр һәм яшел, мөгаен. Урамнарда аккан зэңгэр гөрлөвекләр, анда-монда кар астыннан чыккан чирәмнәр яшеллеге, агачларда яшел ут булып балкучы яңа гына ярган яшь яфраклар — болар яз билгеләре. Кошларның гадэтгән тыш матур каурыйларын, төсле бакаларны, назлы чөчөкләрне бары тик яз көне генә күреп була. Башка ел фасылларынан аермалы буларак, язгы төслөр ялтырыйлар. Йортлар да ялтырый, язгы кар да, гөрлөвекләр һәм жыелып торган сулар да ялтырый, яшел яфраклар һәм үләннәр, беренче чөчөкләр һәм кош каурыйлары шулай күз камаштыргыч булып бары яз көне генә ялтырыйлар.

Бер сезон эчендә без дүрт язны каршылыйбыз дип, берәүнең дә башына килми торгандыр. Ә бит алар һәрберсе үзенең характеры, үз үзенчәлекләре һәм үз исеме белән: *Яктылык язы, Су язы, Яшеллек язы* һәм *Жәй алды*.

Яз башы — **Яктылык язы**. Без аны март аенда ук күзәтәбез. Бер карашка, урамнарда бернәрсә дә үзгәрмәгән кебек: шул ук кар, шул ук агачлар. Бары тик кояш кына күз камаштыргыч якты, аның нурлары астында эри башлаган карның бәллүр сыман ялтыравык аклыгы күзләрне авырттыра. Кар өстендә ачык күренеп торган күлөгәләр бу вакытта аеруча матур: алар күк йөзеннән зэңгэр төскә, батып

баручы кояштан аксыл шәмәхә төскә, жирдән — коңгырт-сары төскә керәләр.

Иртә язда һава үтә күренмәле, саф һәм салкын. Кояшлы көннәрдә күк йөзе зәп-зәңгәр. Анда тыгыз ак болытлар агыла. Әйтерсең күк йөзөндә бозлар ага. Ул болытлар чыннан да боз кристаллчыкларынан тора, шулай булгач, күктә бозлар агымы башланган дию дә дәрәс. Тәүлекнең якты өлеше һаман арта бара, һәм, ниһаять, бөтен жирдә төн озынлыгы белән көн озынлыгы тигезләшә. Шуңа күрә 21 март язгы көн-төн тигезлеге көне дип йөртелә. Хәзер көн озынлыгы һаман арта барачак. Чын яктылык бәйрәме!

Яктылык һәм жылылык беренче бөжәкләрне уята, кошлар кайта башлый. Агач һәм куакларда беренче чөчөк-алкалар ачыла. Аларга карап, табигать календаренда вакыйгалар чиратлашу срокларын билгеләргә була. Чикләвек һәм зирек чөчөк аткач, язның яктылык чоры үтә.

Урыны белән, аерым тап булып кына, ә кайдадыр буй-буй булып, кар астыннан жир күренә башлый. Кар эри, кыш буена жыелган кар һәм боз өемнәре, язгы жылыдан эреп, суга әйләнә. **Су язы** башлана. Аның башы үги ана үләннең чөчөк ату вакыты белән туры килә. Кар тоткынлыгыннан котылган язгы сулар урамнарны тутыра, жирне туендыра. Юллардагы гөрлөвекләр, төрле төсләргә кереп, кояшта ялтырыйлар. Елгалар ярларынан чыга — ташу башлана. Төннәрен еш кына суыта. Агачларда һәм суынган өслекләрдә дым иртән бөскә әйләнә. Жылы һава килеп, көчле парга әйләнүдән, томан төшә. Соры, жылы, юеш томан карны кояштан да болай ашый. Төнъяк жылләре апрельдә тагын салкыннар алып килә. Суык белән жылы аяусыз көрәшәләр. Караңгы болытлар күк йөзен каплап ала, үзәккә үтә торган салкын жылләр исә, жепшек кар ява башлый. Ләкин озакка түгел. Ялтырап кояш чыга, кар эри, тагын жылыта. Үләннәр яшәрә, төклетуралар оча, бакалар сикерешә башлый. Жир йөзен бөтен чүпләрдән, пычраклардан арындырырга теләгәндәй, сулар ага.

Май башында, каен яшәрү белән, **Яшеллек язы** башлана. Көннәр эссерәк, төннәр жылырак була бара. Агачлар яфрак яра. Тирә-якта яшеллекнең нинди төсмерләре генә юк! Тәүлек бие бертуктамый кошлар сайрый. Шомырт чәчәк ата, әйтерсең бәйрәм итәргә хәбәр булган. Жиләк-жимеш бакчаларындагы агачлар ак, ал чәчәкләргә күмелә. Дөнья хуш ис белән, күңелләр шатлыклы хисләр белән тула. Яшел газоннар сары чәчәк атучы тузганаклар белән каплана. Паркларда, урманнарда хуш ис бөркеп, ландышлар чәчәк ата. Күк күкри, яшен яшьни. Тирә-якны тагын да сафландырып, эре тамчылы яңгыр явып үтә.

Язның беренче яңгырын *ләйсән* дип атауларын сез инде беләсездер.

Сирень чәчәк ату белән, язның соңгы чоры — **Жәй алды** башлана. Агачлардагы ак чәчәкләр коела. Яшеллек төсмере үзгәрә. Агачлардан иң соңгысы булып, имән яфрак яра. Күчмә кошлар кайтып бетәләр. Бакалар бакылдавы һәм кошлар жыры тынып кала. Табигатьтә төсләр көн дә алмашына. Күктә берсеннән-берсе гажәп формалы болытлар йөзә. Бакчаларда, паркларда, клумбаларда көн саен яңа чәчәкләр күренә. Кыргыз роза — гөлжимеш чәчәк ата, димәк, яз китә.

Март

Март — язны башлаучы ай. Жиргә яз килә. Ләкин кыш әле чигенергә теләми, яз белән тартыша. Кайчакта төнге салкыннар февральдәгедән уздырып җибәрә.

Зәңгәр күк ачылып, кояш караса, өй түбәләреннән тамчы тама башлый. Бозлы кар өстендә биешкән тамчылардан кечкенә күлдәвекләр җыела.

Кошлар бар да кышны исән чыга алуларына куанган сыман. Каты салкыннар, ачы бураннар кичергән песнәкләр язны җыр белән каршылый. Чыпчыклар бөтен ишегалдын шаулалар, шатланып чыр-чу киләләр. Парлашып, тәрәзә башына кунган күгәрченнәр гөлдәр-гөлдәр серләшәләр.

Ерактан, зәңгәрләнеп, урман күренә. Ул да язга эзерләнә. Агач кәүсәләреннән кар өстенә зәңгәр күлгәләр сузылган. Каеннарның матурлыгына сокланып туймаслык. Өскә карасаң, зәп-зәңгәр күк гөмбәзә күзләренә иркәли.

Урман аланында көртлекләр язгы туйларын башлыйлар. Ата көртлекләр, күркәдәй кабарынып, көч сынашалар. Канат очлары кар өстендә пар-пар эзләр калдыра. Ана көртлекләр, агач ботагына утырып, этәчләр көрәшен күзәтәләр.

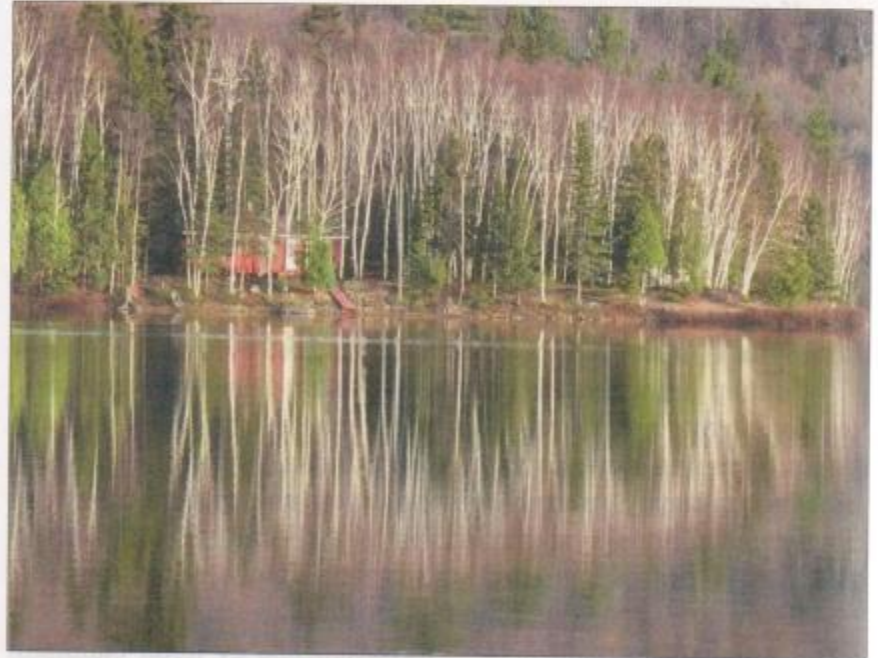
Тиеннәрнең балалары туа. Ата-аналарының мәшәкәтләре арта. Чәшке, сусар, көзән һәм башка җәнлекләренң туннарын алыштыру вакыты җитә. Бар тереклек язга эзерләнә, яңа буын үстерү турында кайгырта.

Төннәр һаман кыскара, көннәр озая. 2 мартта, ниһаять, көн белән төн тигезләшә. Кояш календаре буенча бу көн яңа елның беренче көне булып исәпләнгән. Бу көнне, өйдән-өйгә йөрәп, нәүрүз әйтү һәм бүләк җыю киң таралган булган. Нәүрүзчеләр йорт хужаларына яңа елда сәламәтлек, тынычлык, кырларга бай уңыш, мал-туарга үрчем теләгәннәр.

Яз сулышын агачлар һәм куаклар да тоя. Өрәңге, каен, зирек агачларына җан керә — кәүсәләрендә су йөри башлый.

Таллар чәчәк ата — «песи» чыгара башлый. Шау-гөр килеп, җылы яклардан кара каргалар кайта. Аларның кайтуы язга ямь өсти. Кайтып җитү белән, алар оя кора башлыйлар. Карга кайтып шунда ук ояга утырса, яз бердәм, тиз килер, диләр. Димәк, кырга чәчүгә чыгарга санаулы көннәр кала. Игенчеләр ашыга. Язгы көн ел туйдыра, диләр.

Бакчачылар да язны түземсезлек белән көтеп ала. Мартта алмагач кәүсәләрен акшарлыйсы, куерган ботакларны киссәсе бар. Ботаклар кисүне бөреләр бүртә башлаганчы тәмамларга кирәк. Яшелчә үстерү турында да кайгыртырга вакыт. Көздән эзерләп куелган туфракны тартмаларга салып, аларга орлыкларны утырталар. Мартның башында баклажан, борыч, помидор орлыклары, ә азагында кәбестә орлыгы чәчәләр. Яшь үсентеләрне карап торырга, вакытында су сибәргә, сирәкләргә кирәк.

Апрель

Апрель жйтсэ, яз жйтэр, эреп-агып кар китэр, ди халык Апрель — язныц икенче ае. Кояш жиребезгэ жылысын да, яктысын да бик юмарт бирэ. Кар күзгэ күренеп эри. Яңгыравык тавышлы гөрлөвеклэр елгаларга таба юл ала. Су язы башлана. Инеш-елгалар боз капламыннан арынырга талпына. Язгы боз ястык калынлыгы булса да ышанма, дигәннэр. Беренче карашка калын тоелса да, боз өстенэ керергэ һич ярамый. Чөнки көпшөклэнгән, йомшарган боз ярылырга гына тора. Ярылган, ватылган бозлар елга буйлап түбөнгө ага башлыйлар. Боз китүлэр, су ташулар — табигатьнең гажәеп матур күренеше. Боз киткәнне карарга төшсәгез, су белән ашалган ярының кинәт ишелеп төшүе мөмкин икәннен онытмагыз.

Барлык болыннарны, тугайларны тутырып су арта. Март аенда эле тау башлары гына кардан арчылган булса, апрельдә инде бар жирдә кар эреп бетә диярлек. Кырлар төмам карала.

Көн узган саен, табигать уяна, жанлана бара. Жылылык һәм дым үсемлеклэргэ яшә сулышын өрә. Гана ук икенче. Ул кар сулары, язгы жир ислэре белән тула. Агачларның бөрелэре ярылырдай булып бүртә. Иң элек зиреклэр чәчәк ата. Алар, купшыланып, озынча кызгылт алкалар тага. Чикләвек куаклары да сары алкалар аса. Тал песилэре алтынга манчыла, озынча сары серкәчлэр өстендә бал кортлары, төклетуралар мәш килә. Алар беренче нектарны жыярга ашыгалар. Кырмыскалар, ояларыннан чыгып, агач көүсәсенә үрмәлилэр, тәмле каен суы эчэлэр. Кычиткан күбөлөгә дә йокысыннан уяна.

Апрель — кошлар ае. Аларның күпчелегә безгә шушы көннэрдә очып кайта. Кояш астындагы зәңгәр биеклектә тирбәлә-тирбәлә, көн буге тургайлар сайрый. Тургайлар

артыннан туган якларына сьерчыклар кайтып житә. Эзер матур ояларга куанып, жырлый-жырлый, үзлэренә оя ясап куйган кешелэргэ рәхмәт укый алар. Кыр казлары, торналар да туган күллэренә, сазлыкларына кайталар. Алар белән бергә акчарлаклар, кыр үрдәклэре кайта. Сулыклар шулар тавышына күмелә.

Апрельдә язныц беренче чәчәклэре күренә. Яр буйларында үги ана яфрагы чәчәк ата. (Үги ана чәчәклэре күренгән көнне истә калдырыгыз: гадәттә, шуннан соң 32 көн үткәч, алмагач чәчәк ата башлый.) Урманда язныц иң матур гөллэре — баллы-татлы күкебашлар, нәүрүз гөллэр, умырзаялар баш калкыта.

«Язгы ташулар куәтле булса, ашлык яхшы уңар», дилэр. «Сабан чәчсәң — суга чәч» дигән мәкаль язгы чәчүне вакытында башларга кирәклеген кисәтә. Игенчелэр язгы чәчүгә төшә. Бакчачылар узган елгы ботак-яфракларны, чүплэрне жыештыралар, агач көүсәлэрен акшарлыйлар. Яңа агач һәм куак үсентелэрен дә апрельдә утырталар. Ай ахырына таба кишер, редиска, укроп, петрушка кебек салкынга чыдам яшелчэлэрне чәчэлэр. Язгы кыр эшлэрен башлау, туфрак эзерләү, төрле культураларны чәчүнен сроклары язныц ничек килүенә бәйле.

Май

Май — язның соңгы ае. Карлар инде тәмам эреп бетә. Көннәр кояшлы, жылы, якты. Төннәрен дә һава артык суынмый. Май ае табигатьнең яшәрүе, чәчәк атуы өчен бөтен шартларны тудыра. Яшен яшьнәп, күк күкрәп, жылы яңгырлар явып уза. Кояшның шифалы нурлары астында үләннәр, ужым һәм сабан ашлыклары бердәм күтәрелеп китәләр. Жир өстендәге яшел келәмгә төрле чәчәкләр си- белә. Урман-эрәмәлекләрдә, бакча-паркларда бер-бер артлы агачлар, куаклар яфрак яра башлый. Шомырт һәм сирень- нәр чәчәк атарга да өлгөрә. Жылыга куанып, кешеләр жәйге жиңел киёмгә күчәләр. Ул да булмый, көннәр кинәт суытып жибәрә. Бабайларның: «Майда туның калдырма», — дию- ләре дәрәс икән. Төннәрен кырау төшкәли. Алмагачлар, чияләр шау чәчәктә утырганда төньяктан салкын җил исә. Аерым елларда кар яву очраклары да була. Тик бу — кыска вакытлы күренеш.

Һавада кичләрен май коңгызлары гүелдәп оча. Димәк, иртәгә көн аяз булачак. Кырмыскалар, ояларына керү-чыгу юлларын ачык калдырып, өем өстендә ыгы-зыгы киләләр. Бу да көннең яхшы булачагы турында хәбәр.

Апрель азагында башланган «бакча айлыгы» дәвам итә. Парк һәм урамнарда агачлар утыртыла, чәчәк түтәлләре эзер- ләнә. Укучылар да өлкәннәрдән калышмый. Алар мәктәп бакчаларында карлыган, крыжовник, чия һәм алмагачлар утырталар. Яшелчә орлыкларын чәчүгә эзерлиләр.

Чәчү өстендә вакыт кадерле. Моны игенчеләр бигрәк яхшы аңлый. Май аенда ужым тукландыру, туфрак эзер- ләү, сабан культураларын чәчү, бәрәңге, яшелчә утырту кебек эшләр берсе икенчесенә ялганып, өстәлеп кенә тора. Шуңа күрә татар халкында майны «сабан ае» дип йөртәләр.

ЖӘЙГЕ БИЗӘКЛӘР

Кызу, кояшлы, озын-озын көннәре белән жәй дә килеп житте. Табигать үзенә бөтен булган буяуларын аңа сипте. Жәй — үсемлекләр һәм бөжәкләр чоры. Алар белән танышырга, тормышларын өйрәнергә иң җайлы вакыт. Ә менә кошларга, хайваннарга комачауларга кирәкми, чөнки аларның житди мәшәкәтләре күп: балаларын ашатасылары бар, көз житкәнчә аларны күп нәрсәгә өйрәтергә, үстөрөп житкерергә кирәк.

Башка һәрбер ел фасылындагы кебек, жәйнең дә башы, уртасы, азагы бар. Аларны аеру бик җиңел түгел. Ләкин күзәтүләр сиңа һәрчак ярдәм итәр.

Гөлҗимеш белән баланның чәчәк атуы жәй башлануы турында хәбәр итә. Гадәттә жәй башы салкынчарак була. Июньнең беренче ун көнендә һава торышы еш алмашына. Жылы, кояшлы көн кинәт бозыла: салкын җил исә, яңгыр ява башлый. Айның уртасыннан кызу көннәр башлана. Кояш нурлары астында аланнар, газоннар алтын-сары келәм булып балкыйлар: тузганаклар чәчәк ата. Агачлар куе яшел төскә күмелә. Шушы сары-яшел фонда көн саен яңадан-яңа чәчәкләр барлыкка килә.

22 июнь — жәйге кояш торгынлыгы көне, елның иң озын көне. Күк йөзәндә зәңгәрдән яшелгә, аннан сары, кызгылт һәм горизонт өстендә үк куе кызыл төсләргә кереп балкыган кояш баешы сүнәп тә бетми, диярлек. Күктәге якты юл көнбатыштан көнчыгышка күчә дә берничә сә-

гәттән тагын аллана, яктыра, таң ата. Төн бөтенләй юк диярлек. Алар берничә көн якты һәм кыска була. 25 июньнән соң һәр килер көн бик азга булса да кыскарак, ә төннәр караңгырак була бара.

Жәй уртасы юкәнең чәчәк атуыннан башлана. Ул гадәттә июль башына туры килә. Июль — елның иң жылы һәм дымлы ае. Иртә таңнан үләннәр өстенә чык төшә. Беренче кояш нурларында алар бәллүр тамчылардай җемелдәшәләр. Ә көндөз, кызу кояш нурлары астында, җирдәге дым, парга әйләнеп, һавага күтәрелә.

Июль яшенле яңгырларга бай. Коеп яуган яңгырдан, күз ачып йомганчы, җирдә су ташкыннары барлыкка килә. Ләкин эсседән яңгыр суы бик тиз парга әйләнә һәм җир өсте тагын кибә.

Елгалар саега, сай сулыкларда суүсемнәр үрчи, һәм су ачык яшел төскә керә. Агачлардагы яшеллек куера. Жирдәге сары келәм агара, чалара, чуарлана.

Каендагы беренче сары яфрак жәй азагы житүен хәбәр итә. Жәйнең соңгы ае — август башлана. Кояш шулай ук якты, кыздыруы гына берәз кимегән төсле, көннәр жылы тора. Күк йөзә биек, чиста, һава саф. Күкнең зәңгәрлеге һаман арта кебек. Коеп яуган яшенле яңгырлар тына. Еш кына кичке күк йөзәндә аңаган балкышы яктырта (бик еракта ялтыраган яшен чаткыларын аңаган диләр). Төннәр аяз, йолдызлы. Чәчәкләр арасында зәңгәр һәм шәмәхә төсләр күбәя. Агачлардагы яшеллек тагын да куера төшә. Бакчаларда һәм паркларда затлы декоратив үсемлекләр чәчәк ата.

Август урталарыннан башлап, эсселек кими. Салкын төньяк җилләре искәли. Төннәрен томан төшә. Беренче кояш нурларында ул ал болыт булып күтәрелә дә, һавада эреп, юкка чыга. Сулыкларда су суына, чистара, яшеллеген югалта. Аның көзгә сыман өслегендә күк йөзә чагыла. Көннәр кыскара, төннәр караңгылана бара. Жәйнең соңгы көннәре. Август — жәй азагы. Алда — көз.

Июнь

Бар дөнъяны яшеллеккә, шау чәчәккә күмеп, ямьле жәй килә. Июнь — жәйнең беренче ае.

Авыл болыннарын, шәһәрнең сквер-паркларын тоташ сары төскә манган тузганак чәчәкләре тирә-юньгә жәй исе тарата. Урманда гөлжимеш чәчәк ата. Жәй гөлжимешнең беренче чәчәкләреннән башлана, ди халык.

Июнь ае жылы яңгырлары, нурлы кояшы белән үзенчәлекле. Аллы-гөлле чәчәкләр, жиләк жимешләр, сайрар кошлар да хас аңа. Июнь аенда төннең озынлыгы бер сап-лам, диләр. 20—27 июндә төннәрнең иң кыска, көннәрнең иң озын вакыты.

Кошлар жырыннан гөрләп торган урман июнь ахырларында тынып кала. Алар бала үстерү белән мәшгуль. Кыргый хайваннар кышка запас туплыйлар, организмнарына кирәкле матдәләрне жыеп калырга тырышалар.

Табигатьнең иң жанланган, бакча-кырларда эшнең иң кызган чагы. Апрель азагында, майда утыртылган үсемлекләренә карау, чүпләрен утап, төпләрен йомшарту, ашламалар сибү, үсентеләр күчереп утырту — барысы да күп игътибар сорый торган эшләр. Кырларда чәчү, сабан эшләре беткәч, бәйрәм уздыралар. Бу — татар халкының иң күркәм, иң күңелле, иң яраткан бәйрәмнәреннән берсе — **Сабантуй**. Авылның яше-карты, бала-чагасы уңганлыкта, осталыкта, җитезлектә көч сынаша, күңел ача.

Сабан туйлары узу белән, авыл халкы печәнгә төшә. Кышын мал-туар тук булсын өчен, жәй көне тырышырга кирәк. Болыннарда, урман буйларында чалгы чыңнары яңгырый. Бу — үсемлекләренң иң нык үскән, жиләк-жимешнең тәм жыйган вакыты, дару үләннәрен хәзерләү чоры. Бал кортлары көннәр озын чакта кәрәзләрен бал белән тутырырга ашыгалар.

Июль — жәй уртасы гына түгел, ел уртасы да. Көн озынлыгы акрынлык белән кими башлый. Көннең кыскаруу ай дәвамында сизелерлек тә түгел. Зәңгәр күктән кояш шундый кыздыра, һавада рәшә тирбәлә башлый. Июль аендагы бу кызу чорны «жәйге челлә» диләр.

Июль — яшенле яңгырларның да бик еш була торган чоры. Игеннәр, жиләк-жимешләр, яшелчәләр өчен явымнарның шифа-файдасы чиксез зур. Барлык агач һәм үләннәрнең дә күкрәп үскән чагы бу. Бөтен яшеллектән аңкып торган хуш ис июль аена гына хас. Ай дәвамында йөзлөгән төр үсемлек чәчәк ата. Аланнардагы куге, сусыл үләннәр дә, өй каршында утыручы ясмин куагы да хуш ис бөрки. Юкәләр шау чәчәккә күмелә. Умарта кортлары иң шифалы юкә балын күбрәк эзерләп калырга тырыша. Халыкта июльнең «балкуар ае» дип йөртелүе дә тикмәгә түгел.

Урман ачыклыктарында, болыннарда июнь ахырынан бирле чалгы чыңы, машиналар гөрелтесе тынмый. Терлекләр өчен кышка печән эзерләү дәвам итә. Кырлар урыны урыны белән алтынсу төскә манчыла. Арыш, арпа башакларында гәрәбәдәй бөртекләр өлгереп килә. Бодай баш чыгара. Басуларда борчак чабарга керешәләр. Урак өсте килеп житә.

Июльнең яшенле жылы яңгырларынан урманда гөмбәләр калка. Каен һәм усак гөмбәләренең исемнәре үк аларны кайдан эзләргә икәннен әйтеп тора. Ә ак гөмбәне наратлык һәм чыршылыкта очратырга була. Урманда абага яфрактарына игътибар итегез. Аларның бөтерелеп өскә каравы бүген-иртәгә яңгыр явасын хәбәр итә. Черкиләрнең биткә сарылып йөдәтүе дә шуңа. Халык сынамышларының күбесе явым-төшем турында.

Күп кенә дару үләннәре: меңьяфрак, мәтрүшкә, бөтнек һ.б. чәчәк ата. Һәр үләнне жыюның үз вакыты бар. Халыкта ул, гадәттә, «Питрау көне» (12 июль) белән билгеләнә. «Питрауга чаклы үләннең шифасы чәчәктә, Питраудан соң тамырда» диелә бер сынамышта. Дару үләннәренең шифасы, алардан файдалану ысуллары турында халыкта әллә никадәр мәкальләр, киңәшләр бар.

Питраудан соң урманда кошлар сайравы ишетелми. Алар бу вакытта балаларын үстерү белән мәшгуль. Сандугачлар, тургайлар да шушы көн житкәнче генә сайрый, диләр. Әгәр бу кагыйдәләрдән тайпылышлар булса, шуларга карап, кешеләр көзгә ничек киләчәген чамалап куялар.

Жәнлекләр дә бала үстерә. Ашарга азыкның мул һәм төрле чагы, аларны таба белергә генә кирәк. Өйрәтергә әниләре дә янда гына. Алар балаларын ерткычлардан качарга да, азык табарга да өйрәтәләр.

Август

Август — жәйге кызу айларның берсе. Телебездәге «уттай урак өсте» дигән чагыштыруда эшнең кызулыгы гына түгел, көннең кызулыгы да күздә тотыла. Аны, июль ае кебек үк, челлә ае дип атыйлар. Көндезләрән эсселек $+35^{\circ}\text{C}$ ка кадәр житә. «Август житте — эш житте, урак житте — жәй бетте» ди халык. Димәк август — жәй белән сабуллашу ае.

Жәй үз көчөндә калса да, агачларда көз хәбәрчесе — сары яфрактар күренә башлый. Көз сулышы ныграк сизелгән саен, игенче киләчәк турында күбрәк уйлый. Август сынамышларының күбесендә кыр эшләрән үз вакытында үткөрү, кышка әзерләнү турында күп төрле киңәшләр бирелә.

Август — урак ае. Арыш, арпа өлгереп житә, бодайларның башаклары тула, солы житешә. Игенче шуларның барысын да жыеп алырга ашыга. Жәйнең матурлыгы белән хозурланырга асыл кешесенең вакыты юк: күп көч куеп үстергән игеннәрне түкми-чәчми жыеп алырга кирәк. Халык мәкальләре шул хакта искәртә: «Игенне иң элек бурага салдым дигән, аннары уңыш алдым дигән». Мәктәптә механизатор һөнәренә өйрәнгән егетләр комбайнда этиләре белән бергә эшли. Яшелчә, жимеш бакчаларында мәктәп балалары кыяр, помидор, алма жыйрга булышалар. Август — жыләк-жимеш өлгергән ай. Август — гөмбәләр ае.

Талгын җил исә. Ашлык исә килә. Басу юлларынан авыр йөк төягән машиналар чаба. Алар элеваторларга ашлык ташыйлар. Урып-жыю эшләре белән беррәттән, көзгә чәчүгә әзерләнәләр. Игеннәрдән бушаган басуларны сөрәләр. Һәр нәрсәнең үз вакыты бар. Бер көн алдан чәчсәң, бер атна

алдан уырысың, диләр игенчеләр. Басуларның төсләре дә төрле: берсендә ямь-яшел булып кукуруз үсеп утыра, икенчесендә сап-сары бодай чайкала, өченчесендә яңа сөрелгән кара буразналар сузылган.

Бакчалар шау чәчәктә. Гөлләр гөлләрне алыштыра: флокс, георгин, астраларның ниндиләре генә юк!

Урманда балкып утырган чәчәкләр кими бара. Гөләпнең кып-кызыл жимешләре өлгерә, ерактан миләш тәлгәшләре кызарып күренә. Чикләвекләр дә төмам өлгергән чак.

Көннәр шактый кыскара, сүрелә, төннәр озая. Иртәләрен елга-күлләр өстендә ак томан тирбәлә. Күктә сыерчыктар, кара каргалар төркем-төркем булып оча. Тирә-якта — кошлар тавышы. Алар туган яклары белән сабуллашалар. Ямансу булып китә.

Каен, юкә агачларындагы алтынсу сары яфрактар көз якынлашуын хәбәр итәләр.

